

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCANDA NİKAH VƏ BOŞANMALARIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ TƏNZİMLƏNMƏSİ

İxtisas: 5313.01-Demoqrafiya

Elm sahəsi: 53-İqtisad elmləri

İddiaçı: **Nizami Şakir oğlu Əsədov**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

BAKİ-2022

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İqtisadiyyat İnstitutunda yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbərlər:

AMEA-nın müxbir üzvü,
iqtisad elmləri doktoru, professor
Şahbaz Musa oğlu Muradov
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Rüfət Cahangir oğlu Efendiyev

Rəsmi opponentlər:

iqtisad elmləri doktoru, professor
Avtandil Vladimiroviç Sulaberidze

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Fərhad Qambay oğlu Mikayılov

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Səbinə Tələt qızı Şıxəliyeva

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İqtisadiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.10 Dissertasiya Şurası bazasında BFD 1.10 Dissertasiya Şurası.

Dissertasiya şurasının sədri:

iqtisad elmləri doktoru, professor
Nazim Müzəffər oğlu İmanov

Dissertasiya şurasının elmi katibi:

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
Sevda Məmməd qızı Seyidova

Elmi seminarın sədri:

iqtisad elmləri doktoru, professor
Fuad Əlinağlı oğlu Qənbərov

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Son onilliklər ərzində Azərbaycanda baş verən sosial-iqtisadi islahatlar, siyasi proseslər ictimai həyatın bütün sahələrində müsbət dəyişiklikləri şərtləndirmiş oldu. Postindustrial cəmiyyətdə dəyişikliklərlə, o cümlədən, sovet dövründən postsovet dövrünə keçid zamanı böhranla əlaqəli siyasi, sosial, iqtisadi və mədəni transformasiyalar əhalinin sosial dəyərlər sistemində, onların demoqrafik baxışlarında və demoqrafik davranışlarında dəyişikliklərə gətirib çıxartmışdır. Bu, ümumilikdə, mühüm sosial əhəmiyyət kəsb edən ailə institutuna da böyük təsir etmişdir.

Cəmiyyətin demokratikləşməsi, aparılan gender siyasəti, mövcud ailə-nikah münasibətləri, boşanmanın, təkrar və vətəndaş nikahın mümkünlüyü və s. səbəblərdən “fədakarlıq”, “valideyn”, “ailə və uşaqların xətrinə” anlayışları keçmişdə qalmış oldu.

Ailə bir sistemdir. Onun elementləri isə onun ayrı-ayrı üzvləridir. Sistemi yaradan əlaqələr isə, onlar arasında mövcud olan qohumluq və evlilik əlaqələrindən ibarətdir. Ailə kiçik bir sosial qrupdur. Məhz bu qrup çərçivəsində insan digər insanlarla mənəvi ünsiyyət qurmanın əsasları üzrə müəyyən vərdislərə yiyələnir. Ailədə yaranan problemlər ümumilikdə cəmiyyətdə əks olunur, öz növbəsində, cəmiyyət də ailənin vəziyyətinə təsir edir. Ailə-nikah münasibətlərinin inkişafının sosial-iqtisadi və demoqrafik aspektlərinin öyrənilməsinin zərurəti və əhəmiyyəti aparılmış tədqiqatın aktuallığını şərtləndirir.

Hazırda müasir ailə institutunun transformasiyasını şərtləndirən amillərin öyrənilməsinə, onun inkişaf meyllərinin tədqiq edilməsinə, xüsusən kompleks və sistemli yanaşma əsasında Azərbaycanda əhalinin nikah və boşanmalarının xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılmasına və araşdırılmasına, əvvəlkindən daha çox ehtiyac vardır.

Ailə siyasətinin sosioloji və iqtisadi aspektləri, o cümlədən Azərbaycanda nikah və boşanma problemlərinin aktuallığı bu məsələlərin əhatəli və hərtərəfli elmi tədqiqatını zəruri edir. Digər tərəfdən də tədqiq olunan məsələlərin müqayisəli təhlili problemin elmi araşdırılması sahəsində nəzəri tədqiqatlarla bağlı durumun

aydınlaşdırılmasını və müvafiq ümumiləşdirmələr aparılmasını tələb edir.

Bu problem bu günədək sistemli şəkildə və ayrıca tədqiq edilməsə də, konkret məsələlər üzrə Qərbdə, Rusiya və Azərbaycanda müəyyən araşdırmalar aparılmışdır.

Belə ki, ailə problemlərinin öyrənilməsi ənənələrinin kökləri uzaq keçmişlərə qədər uzanır. Sokrat, Platon, Aristotel ailəni cəmiyyətin və dövlətin əsası hesab edirdilər. Daha sonralar, M.Monten, J.-J. Russo, İ.Kant, H.Hegel, L.Feyerbax və başqaları, özlərinin fəlsəfi traktatlarında qeyd edirdilər ki, «sosiallıq ruhu ailəpərəstlik ruhundan irəli gəlir». Ailə problemlərinin müxtəlif aspektləri, eləcə də nikah və boşanmaların xüsusiyyətləri A.Q.Xarçev, N.A.Yurkeviç, N.Y.Solovyov, M.S.Matskovskiy, Y.B.Ryurikov, İ.S.Qolod, Z.V.Yankovskaya, T.A.Qurko və digər tədqiqatçıların fundamental əsərlərində tədqiq edilmişdir. Bu alimlər, ailə institutunun strukturunu, funksiyalarını və digər aspektləri tədqiq etmişlər.

Sovet dövründə formalaşmış ailə sosiologiyası A.A.Klepin, R.Albert, İ.S.Qolod, A.İ.Antonov, V.M.Medkov və digərlərinin əsərlərində təhlil olunmuşdur. İ.M.Kornyak, A.M.Panova, B.V.Rakitski, L.T.Şineleva və Y.İ.Feoktistova kimi tədqiqatçılar ailəni sosial transformasiyalar prosesində araşdırıb və tədqiq ediblər. Onlar, ailənin maddi durumun dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq, ailənin funksiyalarının, strukturunun və tərkibinin dəyişməsinə təhlil ediblər.

Ailədə yaranan böhran kontekstində onun dinamikasını öyrənmək A.İ.Antonov, O.N.Dudçenko, A.V.Mıtil, S.A.Sorokinin əsərləri üçün xarakterikdir. A.İ.Antonov, V.V.Bodrova, D.İ.Valentey, A.Q.Vişnevski, V.V.Yelizarov, A.Y.Kvaşa, V.M. Medkov, A.Sulaberidze və başqalarının əsərlərində sosial-demoqrafik və ailə siyasətinin ümumi məsələlərinə dair araşdırmaları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və elmi maraq yaradır.

Tədqiqatımızda Azərbaycanda nikah və boşanmaların təhlili ilə əlaqədar aparılan mühüm elmi araşdırmaların, müayinələrin nəticələrindən də istifadə edilmişdir. Bu mövzuda kifayət qədər elmi tədqiqatlara rast gəlinir. Lakin dissertasiyanın mövzusunə dair elmi ədəbiyyatları nəzərdən keçirərkən daha çox problemin birbaşa həlli

variantlarının tədqiqinə yardımçı ola biləcək tədqiqat işlərindən istifadəyə üstünlük vermişik. Belə ki, “Azərbaycan Respublikası Əhalisinin Siyahıyaalınması 2009-cu il, I cild”¹, “Azərbaycanda qadınlar və kişilər” Statistik məcmuə², “Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri”³, “Boşanma hallarının səbəblərinin öyrənilməsinə dair” statistik müşahidələrin nəticələri haqqında hesabat”⁴, Ş.Muradovun “İnsan potensialı: əsas meyillər, reallıqlar, problemlər”⁵, N.Salmanovanın “Azərbaycanda ailə-nikah münasibətlərinin inkişafı”⁶ kimi əsərlər elmi nəzəri və əməli dəyərləri ilə əhəmiyyət kəsb edir.

Bundan başqa, Azərbaycanda sosial-demoqrafik proseslərin öyrənilməsi üzrə bir neçə elmi mərkəz və məktəblər də yaranmış və inkişaf etmişdir. Onların arasında AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu xüsusi yer tutur. İqtisadçı-alimlər Ş.M.Muradov, R.Ş.Muradov, F.P.Rəhmanov, C.B.Quliyev, A.Q.Gözəlova, G.A.Əzizova, R.C.Efendiyev, M.N.Alışanova, T.R.Nəcəfova, S.R.Əhmədova, A.N.Muradov, S.M.Seyidova, F.Q.Musayeva, S.T.Şıxəliyeva və başqalarının tədqiqatlarında ailə və ailə siyasəti məsələlərinin təhlilinə, əhalinin nikah və boşanma proseslərinin tədqiqinə xüsusi yer verilmişdir.

Demoqrafik proseslərin öyrənilməsi üzrə tətbiqi əhəmiyyəti olan və Azərbaycanda sosial-demoqrafik siyasətin tənzimlənməsi üzrə proqramların hazırlanmasında AR ƏƏSMN-nin nəzdində əvvəllər olan Əmək və Sosial Problemlər üzrə Elmi-Tədqiqat və Tədris

¹ Azərbaycan Respublikası əhalisinin 2009-cu il siyahıya alınmasının yekunları / tərt. ed. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. – I cild. – Bakı: Səda, – 2010. – 629 s.

² Azərbaycanda qadınlar və kişilər. 2021. [Elektron resurs] / – Bakı, 2021. s.232 URL: https://www.stat.gov.az/menu/6/statistical_yearbooks/

³ Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri 2021. / tərt. ed. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. – Bakı: Səda, – 2021. – 560 s.

⁴ Boşanma hallarının səbəblərinin öyrənilməsinə dair” statistik müşahidənin nəticələri haqqında hesabat. tərt. ed. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. – Bakı: Səda, – 2021. – 560 s.

⁵ Muradov, Ş.M. İnsan potensialı: əsas meyillər, reallıqlar, problemlər: monoqrafiya / Ş.Muradov, – Bakı: Elm, – 2004. – 660 səh.

⁶ Salmanova, N.Ə. Azərbaycanda ailə-nikah münasibətlərinin inkişafı. / N.Salmanova. – Bakı: Avropa, –2013. – 178 s.

Mərkəzi, hazırda isə Əmək Bazarı və Sosial Müdafiə Məsələləri üzrə Milli Observatoriyanın alimlərinin, xüsusən də M.H.Məmmədovanın, M.Ə.Mahmudovun və b. xüsusi payı vardır.

Bu sahədə müəyyən tədqiqatlar aparan mütəxəssislərin əsərlərinin təhlilindən belə qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycanda əhalinin nikah və boşanmaların, onların tənzimlənməsinin, həmçinin ailə siyasətinin öyrənilməsi, işlənilib-hazırlanması və reallaşması zamanı iqtisadi, sosial və demoqrafik amillərin qarşılıqlı əlaqələrinin dərin və kompleks tədqiqatı aparılmamışdır.

Bu baxımdan, Azərbaycanda əhalinin nikah və boşanmalarının xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılmasına, həmçinin, dəyişən şəraitdə bu proseslərin tənzimlənməsi məsələlərinə həsr olunmuş dissertasiya tədqiqatının mövzusunun zamanında və aktual olması aydındır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini Azərbaycan ailəsi, predmetini isə nikah və boşanma proseslərində baş verən dəyişikliklərin qarşılıqlı münasibətləri təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas məqsədi Azərbaycanda nikah və boşanma proseslərində baş verən dəyişiklikləri təhlil edib qiymətləndirmədən, onların tənzimlənməsi üzrə təklif və tövsiyələrin işlənilib-hazırlanmasından ibarətdir.

Dissertasiya işində qeyd olunan məqsədlərə nail olmaq üçün aşağıdakı üç istiqamət üzrə vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

Birincisi, nikah və boşanmanın tədqiqatının nəzəri aspektləri baxımından:

- ✓ ailə və nikah institutunun inkişafına aid tarixi-demoqrafik meylləri müəyyən etmək;
- ✓ əhalinin demoqrafik davranışı ilə ailənin iqtisadi nəzəriyyəsi arasında qarşılıqlı əlaqəni aşkar etmək;
- ✓ dünya təcrübəsində ailənin sosial dəstəklənməsinə və müasir ailə siyasətinə dair elmi-nəzəri baxışları qiymətləndirmək.

İkincisi, Azərbaycanda əhalinin nikah və boşanmalarının müasir vəziyyətinin təhlili prizmasından:

- ✓ ailə-nikah münasibətlərinin tənzimlənməsi sahəsində dövlət siyasətinin formalaşmasının və inkişaf trendlərini müəyyən etmək;

- ✓ nikah və boşanma sahələrində baş verən dəyişikliklərin sosial-demoqrafik təhlilini aparmaq;
- ✓ boşanma göstəricilərinin səviyyəsi, dinamikası və səbəblərini qiymətləndirilmək.

Üçüncüsü, ailə və nikah institutunun tənzimlənməsinin sosial-iqtisadi və demoqrafik aspektləri kontekstində:

- ✓ inkişaf etmiş ölkələrdə ailə institutunun möhkəmləndirilməsi üçün sosial-iqtisadi mexanizmlərdən istifadə təcrübəsini öyrənmək;
- ✓ Azərbaycanda ailə-nikah münasibətləri sahəsində dövlət siyasətinin yaxşılaşdırılmasının əsas istiqamətləri və perspektivlərini müəyyən etmək;
- ✓ ailə-nikah münasibətləri sahəsində yaxın gələcəkdə dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərini göstərmək;
- ✓ cəmiyyətin milli maraqları nəzərə alınmaqla, əhalinin nikah və boşanma proseslərinin tənzimlənməsi sahəsində təklif və tövsiyələri irəli sürmək.

Tədqiqat metodları. Dissertasiya işinin mövzusunun araşdırılması zamanı sistemli təhlil, müqayisəli qiymətləndirmə, müayinə və analitik-statistik təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. İqtisadi münasibətlərin inkişafı prosesində ailənin cəmiyyətdəki yeri və rolu, tərkibi, funksiyaları, eləcə də onun sosial-iqtisadi statusu dəyişikliklərə uğramışdır.
2. Demoqrafik göstəricilərdə müşahidə olunan qeyri-müəyyənlik, beynəlmiləl nikahların intensiv pozulması nəticəsində digər millətlərin nümayəndələrinin emiqrasiyası və s. hallar müstəqilliyin bərpasının ilk illərində baş vermiş sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyətin qeyri-sabitliyi ilə bağlıdır.
3. Ölkə əhalisinə xas olan demoqrafik davranışlar nəticəsində qadınların arasında birinci nikaha daxil olanların orta yaşının dəyişməməsi və kişilər arasında birinci nikahın daha gec yaşlarda bağlanması halı davam etməkdədir.
4. Boşanmaların səviyyəsi və onların fərqli formaları bir sıra müxtəlif obyektiv və subyektiv amillərin təsiri ilə (iqtisadi, sosial, demoqrafik, psixoloji, sosial-bioloji və s.) müəyyənləşir.

5. Boşanmaların nadir hallarda baş verdiyi keçmiş zamanlarda boşanma haqqında qərar əksər hallarda kişilər tərəfindən verilirdi.

6. Bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasında da ailə institutunun transformasiya prosesi artıq başlamışdır. İctimai həyatın bütün sahələrində gender bərabərliyinin təmini fonunda bu proses özünü ailə-nikah münasibətlərində baş verən keyfiyyət dəyişikliklərində göstərməkdədir.

7. Gənc ailələrin reproduktiv davranışları böyük ölçüdə onların valideynlərinin ailə tipindən asılıdır (şəhər və ya kənd, çoxuşaqlı və ya azuşaqlı ailə tipləri). Həmçinin, etno-sosial, dini, sosial-iqtisadi amillər və şübhəsiz ki, gənc ailədəki mənəvi-əxlaqi mühitin rolu danılmazdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi:

- müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycanda əhalinin demoqrafik davranışı ilə “ailənin iqtisadi nəzəriyyəsi” arasında qarşılıqlı əlaqə vardır;

- əsaslandırılmışdır ki, müasir azərbaycanlı ailəsinin demoqrafik və sosial-iqtisadi xarakterli inkişaf meyilləri daha çox sabitlik, fundamentalıq, institusionalıq və adaptivlik amilləri ilə bağlıdır;

- müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycanda ailə-nikah münasibətləri formalarının modifikasiyası baş verir və azərbaycanlı ailəsinin dünyagörüşü dəyərlərinə istiqamətlənməsi sürətlə gedir;

- göstərilmişdir ki, Azərbaycanda ailənin iqtisadi müstəqilliyi artdıqca boşanmaların sayı artıma doğru meyilli olur. Bu baxımdan ailə siyasətində, mənəvi, mental xüsusiyyətlər və mədəni aspektlər üzərində dayanılmalıdır;

- əsaslandırılmışdır ki, eqalitar münasibətlər sistemi və o cümlədən ailə rollarının bölgüsü maksimal səviyyədə müasir şəraitə uyğun gəlir və cəmiyyətin, ailənin, fərdin maraqlarına cavab verir. Ona görə də yetişməkdə olan nəslin məhz, bu tip ailə-nikah münasibətlərinə yönəldilməsi lazımdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işi bir çox aspektlərdən mühüm nəzəri və əməli əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, onun materiallarından və elmi nəticələrindən faydalanılması baxımından bunlar önə çəkilməlidir: dissertasiya işində gəlinən qənaətlər bu problemə aid yeni-yeni elmi araşdırma istiqamətlərinin

müəyyənləşdirilməsinə əsaslar verir, elmi araşdırmadan Azərbaycanda nikah və boşanmalara dair dərsliklərin, tədris vəsaitləri və proqramlarının, monoqrafiyaların, həmçinin, “Demoqrafiya”, “Ailənin sosiologiyası”, “Sosial statistika”, “Ailə və ev təsərrüfatının iqtisadiyyatı” fənnlərinə dair ümumiləşdirilmiş elmi əsərlərin yazılmasında və s. istifadə edilə bilər.

Dissertasiyada qeyd olunan təklif və tövsiyələr müvafiq dövlət proqramlarının, layihələrin, təlimatların xüsusilə ölkə üzrə demoqrafik inkişaf konsepsiyasının işlənilib hazırlanmasında da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işinin əsas müddəaları müəllifin beynəlxalq və respublika elmi-praktiki konfranslarında etdiyi çıxışlarında aprobasiyadan keçmişdir. Belə ki, müəllifin 3 Respublika və 1 Beynəlxalq konfransdakı (Qazaxıstan) məruzələri elmi məqalə və tezislər kimi çap olunmuşdur. Bundan başqa 6 elmi məqalə (2-si xaricdə - Rusiya və Ukrayna olmaqla) AAK-ın tövsiyə etdiyi elmi jurnallarda nəşr edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İqtisadiyyat İnstitutunda yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya giriş (11622), 3 fəsil (I fəsil - 69978 işarə, II fəsil - 96908 işarə, III fəsil - 44738 işarə), 8 paragraf, 15 cədvəl və 2 qrafik, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın ümumi həcmi 246829 işarədən ibarətdir.

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ

I FƏSİL. Nikah və boşanmanın tədqiqinin nəzəri aspektləri

1.1. Nikah və ailə institutunun inkişafının tarixi-demoqrafik meylləri

1.2. Əhalinin demoqrafik davranışının dəyişməsi və onun ailənin iqtisadi nəzəriyyəsində əks olunması

1.3. Ailənin sosial dəstəklənməsi və xarici ölkələrdə müasir ailə siyasəti

II FƏSİL. Azərbaycanda əhalinin nikah və boşanmalarının müasir vəziyyətinin təhlili

2.1. Azərbaycanda ailə-nikah münasibətlərinin tənzimlənməsi üzrə dövlət siyasəti

2.2. Azərbaycan Respublikası əhalisinin nikah göstəricilərinin sosial-demoqrafik təhlili

2.3. Azərbaycanda boşanma göstəricilərinin səviyyəsi, dinamikası və səbəbləri

III FƏSİL. Ailə və nikah institutunun tənzimlənməsinin sosial-iqtisadi və demoqrafik aspektləri

3.1. İnkişaf etmiş ölkələrdə ailə institutunun möhkəmləndirilməsi sahəsində sosial-iqtisadi mexanizmlərdən istifadə təcrübəsi

3.2. Azərbaycanda ailə-nikah münasibətləri sahəsində dövlət siyasətinin yaxşılaşdırılmasının əsas istiqamətləri və perspektivləri

NƏTİCƏ

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

MÜDAFİƏYƏ ÇIXARILAN ƏSAS MÜDDƏALAR

1. İqtisadi münasibətlərin inkişafı prosesində ailənin cəmiyyətdəki yeri və vəziyyəti, tərkibi, funksiyaları, eləcə də onun sosial-iqtisadi statusu dəyişikliklərə uğramışdır.

İqtisadi nəzəriyyə kursunda ailəyə yalnız ev təsərrüfatı funksiyası (household) simasında baxılır. Ev təsərrüfatı-iqtisadi vahid kimi bir və ya bir neçə fərddən ibarət olmaqla bazara istehsal resursları tədarük edir, bundan gəlir əldə edir və bu gəlirlərdən faydalılıq səviyyəsini maksimallaşdırmaqla öz tələbatlarının ödənilməsini təmin etmək üçün istifadə edir⁷.

Ancaq ailə anlayışı (hətta, yalnız onun iqtisadi xarakteristikası əsas kimi götürülsə belə) heç də ev təsərrüfatı ilə eynilik təşkil etmir.

Birincisi, ev təsərrüfatı qismində yalnız ailə fəaliyyət göstərmir: bu qismində bir-birilə qohumluq əlaqələri ilə bağlı olmayan fərdlər və ya fərdlər qrupu çıxış edə bilər. Hər hansı bir ailə ev təsərrüfatıdır, ancaq hər bir ev təsərrüfatı ailə deyildir.

İkincisi, və ən başlıcası odur ki, ev təsərrüfatı ailənin həyat fəaliyyətinin yalnız makro-iqtisadi tərəfini ifadə edir və bilavasitə mikro-iqtisadi münasibətlərə, o cümlədən ev idarəsi ilə bağlı işlərin aparılmasına, ailə büdcəsinin formalaşdırılmasına, məişətin təşkilinə, ev əməyinə, uşaqlara və qocalara qulluq edilməsinə aidiyyəti yoxdur. Ona görə də ilk baxışdan mənaca yaxın görünsələr də “ev idarəsi” anlayışını ev idarəsinin iqtisadi forması olan “ev təsərrüfatı” anlayışından fərqləndirmək lazımdır.

Beləliklə, ailənin iqtisadi nəzəriyyəsinin predmeti makro və mikro-iqtisadi münasibətlərin mürəkkəb sistemindən ibarətdir. Bu münasibətlər sistemində yerləşən ailə və ailə davranışları xüsusi önəm daşıyır.

Aydın məsələdir ki, ailənin iqtisadi nəzəriyyəsinin bütün cəhətləri və istiqamətləri qarşılıqlı əlaqədədirlər. Bunlar ailə mülkiyyətinə əsaslanır və ailədə rollar üzrə funksiyaların

⁷ Кон, И. С. Ребенок и общество: (Историко-этнографическая перспектива) / И.С. Кон. – Москва: Наука, –1988. – 270 с.

bölüşdürülməsini əks etdirir (başçılıq, qərarların qəbul edilməsi təşəbbüsləri, tabelikdə olanlara təsir etmə, vəzifələrin bölüşdürülməsi və s.). Makro və mikro-iqtisadi münasibətlərin vəhdəti ailə büdcəsində, ailənin gəlirlərinin və xərclərinin formalaşmasında özünü xüsusilə aydın şəkildə əks etdirir.

2. Demografik göstəricilərdə müşahidə olunan qeyri-müəyyənlik, beynəlmiləl nikahların intensiv pozulması nəticəsində digər millətlərin nümayəndələrinin emiqrasiyası və s. hallar müstəqilliyin bərpasının ilk illərində baş vermiş sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyətin qeyri-sabitliyi ilə bağlıdır.

1991-ci ildən sonra yer almış həyat şərtləri şəraitində nikah səviyyəsi 1996-cı ilə qədər getdikcə azalmış və 1000 nəfər əhaliyə düşən bağlanmış nikahların sayı 5,0 olmuşdur. Sonra isə 2000-ci ildən başlamış 2013-cü ilə qədər bağlanmış nikahların sayı və ümumi nikah əmsalının səviyyəsi bütövlükdə bəzi enib-qalxmalarla artım göstərmişdir (nikahların sayı 39611-dən 86852-ə qədər və 1000 nəfər əhaliyə düşən nikahların sayı 5,0-dən 9,3-ə qədər artmışdır). 2014-cü ildə nikahların mütləq sayında və nikah əmsalının səviyyəsində bir qədər azalma olsa da ciddi dəyişikliklər baş verməmişdir. Ancaq sonrakı 2015-2019-cu illərdə bu göstəricilərdə kəskin azalma müşahidə edilir. Belə ki, 2015-ci ildə bağlanan nikahların sayı əvvəlki ilə nisbətən 19,1% azalmışdır. Buna uyğun olaraq nikah əmsalı da kəskin azalmış və 9,0‰ səviyyəsindən 7,2‰ səviyyəsinə enmişdir, başqa sözlə 20% azalmışdır. 2016-cı ildə nikahların sayı demək olar ki, 2015-ci ildəki səviyyədə qalmışdır (cəmi 2% azalmışdır), ancaq nikah əmsalı nəzərə çarpacaq dərəcədə aşağı düşərək (7,2‰-dən 6,9‰-a enmişdir) 2003-cü ilin səviyyəsinə enmişdir. 2017-ci və sonrakı iki ildə nikahların mütləq sayı azalmağa davam etmişdir. Nikah əmsalı isə daha kəskin azalaraq 2003-cü ildəki səviyyədən də xeyli aşağı düşmüşdür.

2015-2019-cu illər istisna olmaqla nikahın yüksək səviyyəsi boşanma səviyyəsinin artması fonunda qeydə alınmışdır. 2020-ci ildə bütün dünyada, o cümlədən də Azərbaycanda vüsət almış Covid-19 virusu pandemiyasının yayılmasına qarşı alınan karantin tədbirləri ilə bağlı olaraq toy şənliklərinin qadağan edilməsi əhali arasında bağlanması planlaşdırılan nikahların əksəriyyətinin təxirə

salınmasına səbəb olmuşdur. Bunun nəticəsi olaraq 2020-ci ildə bağlanan nikahların sayı kəskin şəkildə azalmışdır. Belə ki, 2019-cu ilə nisbətən 2020-ci ildə nikahların sayı 1,8 dəfə az olmuşdur. Eyni ilə min nəfərə düşən nikah göstəricisi də 1,8 dəfə aşağı düşmüşdür. Bu kəskin azalmanın pandemiya ilə bağlı olduğunu nəzərə alaraq 2020-ci ildəki nikah göstəricilərinə istisna bir hal kimi baxılmalıdır.

Azərbaycan Respublikasında 1991-2020-ci illərdə rəsmi orqanlar tərəfindən qeydə alınmış nikah göstəriciləri. Cədvəl 1.

İllər	Nikahların sayı	Əhalinin hər min nəfərinə düşən nikahların sayı
1991	74378	10,4
1992	68740	9,5
1993	60028	8,1
1994	47147	6,3
1995	43130	5,7
1996	38572	5,0
1997	46999	6,1
1998	40851	5,2
1999	37382	4,7
2000	39611	5,0
2001	41861	5,2
2002	41661	5,2
2003	56091	6,9
2004	62177	7,6
2005	71643	8,7
2006	79443	9,5
2007	81758	9,7
2008	79964	9,3
2009	78072	8,8
2010	79172	8,9
2011	88145	9,7
2012	79065	8,6
2013	86852	9,3
2014	84912	9,0

2015	68773	7,2
2016	66771	6,9
2017	62923	6,5
2018	62484	6,4
2019	63869	6,4
2020	35348	3,5

Mənbə: Cədvəl Azərbaycan əhalisi 2021. Statistik məcmuə. Bakı, 2021, s 140. və <https://www.stat.gov.az/source/demography/> sayının məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

3. Ölkə əhalisinə xas olan demoqrafik davranışlar nəticəsində qadınların arasında birinci nikaha daxil olanların orta yaşının dəyişilməməsi və kişilər arasında birinci nikahın daha gec yaşlarda bağlanması halı davam etməkdədir.

Uşaqların az və orta sayda olduğu uşaqly ailə modellərinin hakim olduğu hazırkı şəraitdə kişi və qadın əhalisi arasında birinci nikaha daxil olanların qeyd olunan orta yaşları praktik olaraq ailədə uşaqların sayına, qadınların nəsilvermə imkanlarına və bütövlükdə əhalinin sayının artım templərinə təsir göstərmir.

Azərbaycan əhalisində tarixən erkən nikahlar xarakterik olmuşdur (yuxarıda qeyd edildiyi kimi 18 yaşa qədər bağlanan nikahlar erkən nikahlar hesab edilir).

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə görə nikaha daxil olmanın minimal (aşağı) yaş həddi kişilər və qadınlar üçün 18 yaş müəyyən edilmişdir. Qeyd edək ki, dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində də qanunvericiliyə əsasən 18 yaşı tamam olmuş gənclərə nikaha daxil olmağa icazə verilir. Azərbaycan Respublikasında nikaha daxil olmanın minimal yaş həddi 19 may 1999-ci il tarixində qəbul edilmiş “Uşaq hüquqları haqqında” Qanunda göstərilmişdir. Bu hədd müəyyən edildikdə Uşaq Hüquqları Konvensiyası rəhbər tutulmuşdur.

Erkən nikahların vəziyyəti və səviyyəsi haqqında məlumat mənbəyi ilk növbədə əhalinin siyahıyaalınma məlumatlarıdır. Ancaq əhalinin siyahıyaalınma məlumatları ilə yanaşı məxsusi olaraq xüsusi müayinələrin aparılması yolu ilə və eləcə də əvvəllər aparılan statistik müayinələrdən istifadə etməklə müəyyən gərəkli məlumatların əldə edilməsi mümkündür.

Hal-hazırkı şəraitdə ölkənin qadın əhalisi arasında hələ də erkən nikahlar yer almaqdadır, kişi əhalisi arasında isə belə nikahlar yox dərəcəsindədir. 1999-cu ildə keçirilən əhalinin siyahıyaalınmasının yekunları göstərir ki, 15-19 yaş qrupunda olan qadın əhalisinin 12,5%-i nikahda olmuşdur, kişi əhalisi arasında isə bu göstərici 2,4% təşkil etmişdir. 1999 və 2009-cu illərin əhalinin siyahıyaalınmaları arasındakı dövrdə erkən nikahların səviyyəsinin aşağı düşməsi müşahidə edilir, o cümlədən qadınlarda erkən nikahda olanların xüsusi çəkisi 4,5%-ə qədər azalaraq 8% təşkil etmişdir, kişilərdə isə bu göstərici uyğun olaraq 2,4% azalmış və 0%-ə enmişdir.

Qadınların erkən nikaha daxil olduğu yaş və təhsil səviyyəsinə görə bölgüsü.
Cədvəl 2.

Təhsil səviyyəsi	Cəmi şəhər və kənd yerləri		Şəhər yerləri		Kənd yerləri	
	nəfər	faizlə	nəfər	faizlə	nəfər	faizlə
18 yaşa qədər nikaha daxil olan qadınlar.	7285	100,0	2833	38,9	4452	61,1
o cümlədən: təhsil səviyyəsi üzrə:						
ilk peşə-ixtisas	59	0,8	36	1,3	23	0,5
tam orta	3885	53,3	1495	52,8	2390	53,9
ümumi orta	3181	43,7	1244	43,9	1937	43,2
ibtidai	153	2,1	58	2,0	95	2,1
təhsil almayanlar	7	0,1	-	-	7	0,2

Mənbə: Cədvəl “Qızların erkən nikaha daxil olması və rəsmi nikahda doğum hallarının öyrənilməsinə dair” statistik müayinənin keçirilməsi və onun nəticələri haqqında hesabat. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi Bakı, 2001, s.257 əsasında tərtib edilmişdir.

Qadınlar arasında erkən nikahların bağlanması səbəblərinin öyrənilməsi məqsədilə yuxarıda qeyd olunan statistik müayinənin anketinə daxil edilmiş sorğular müəyyən etməyə imkan vermişdir ki, 18 yaşa qədər nikaha daxil olmuş bütün qızların 37,4 faizi öz istəyi ilə, 25,9% - valideynlərinin təzyiqi altında, 10,7% - ailənin maddi vəziyyətinin çətin olması ilə bağlı, 7,9% - ərinin maddi vəziyyətinin

yaxşı olmasından istifadə etmək istəyi ilə, 6,4%-qaçırılması ilə və s. ilə əlaqədar nikaha daxil olmuşdur.

Sorğuya görə 18 yaşa qədər nikaha daxil olmuş 7285 nəfər qızdan 2833 nəfəri şəhər yerində, 4452 nəfəri isə kənd yerində yaşamışdır. Başqa sözlə, qadınlar arasında erkən nikahların 38,9%-i şəhər əhalisinin payına, 61,1%-i isə kənd əhalisinin payına düşürdü. Statistik olaraq buradan belə bir nəticə öz təsdiqini tapır ki, kənd yerində şəhər yeri ilə müqayisədə erkən nikah ənənəsi daha çox qurunub saxlanılmışdır.

Həm şəhər məntəqələrində, eləcə də kənd yerlərində sorğuda iştirak edən erkən nikahda olan qızların böyük bir hissəsi tam orta və ümumi orta təhsilə malik idi. Şəhər yerlərində qızların 53,3%-i tam orta təhsilli, 43,7%-i isə ümumi orta təhsilli olmuşdur, kənd yerlərində bu göstəricilər uyğun olaraq 53,9% və 43,2% təşkil etmişdir. Erkən nikaha daxil olan qadınların yaşını, ölkədə icbari orta təhsillə bağlı uğurla aparılan təhsil siyasətini və təhsilin onların həyat dəyərləri sistemində böyük qiyməti olduğunu nəzərə alıqda sorğunun nəticələrinin belə olacağı gözləniləndir.

Sorğuya əsasən erkən nikaha daxil olmuş qadınların atalarının təhsilə görə bölüşü göstərir ki, bu qız atalarının 54,8%-nin tam orta, 12,7%-nin orta ixtisas, 11,7%-nin ümumi orta, 10,8%-nin ilk peşə ixtisas təhsil səviyyəsi olmuşdur. Şəhər yerlərində bu göstəricilər müvafiq olaraq 44,6%, 17,1%, 8,4%, 18,1% təşkil etmişdir. Kənd yerlərində də ən yüksək faiz tam orta təhsili olan ataların payına düşür - 61,4%. Ümumi orta təhsilli atalar-13,7%, ilk peşə ixtisas təhsilli olanlar-9,9% təşkil etmişlər. Bu göstəricilər bir qədər fərqlənsə də, onlar əhalinin təhsil səviyyəsində olan ümumi durumu əks etdirir. Respublikamızda əhalinin əksəriyyəti tam orta təhsil səviyyəsinə yiyələnir.

4. Boşanmaların səviyyəsi və onların fərqli formaları bir sıra müxtəlif obyektiv və subyektiv amillərin təsiri ilə (iqtisadi, sosial, demografik, psixoloji, sosial-bioloji və s.) müəyyənləşir.

İqtisadi amillərə ailənin gəlirinin səviyyəsi, mənzil təminatı, ailədəki bölgü münasibətləri, qadının iqtisadi müstəqilliyinin artması, cəmiyyətdə qəbul olunan yaşayış normaları və standartları və s. aiddir. Ailənin gəlir səviyyəsinin və maddi təminatının aşağı səviyyədə

olmasının nəticəsi olaraq ailənin minimal yaşayış tələbatlarının ödənilməməsi və ya maddi təminatın arzu olunan, istənilən səviyyədə olmaması, ailə gəlirinin ailə üzvləri arasında ədalətlə bölünməməsi, ailədə qadının qazancının kişinin ümumi gəlirini üstələməsi və digər bu kimi iqtisadi zəmində ortaya çıxan hallar ailədə gərgin vəziyyətin yaranmasına yol açır və bir sıra hallarda nikah ittifaqının pozulması üçün zəmin yaradırlar.

Boşanmalara təsir göstərən **sosial amillər** qrupuna isə ər və arvadın təhsil səviyyələri, gender amili, o cümlədən qadınların ailədə və cəmiyyətdə statusunun dəyişməsi, ailə davranışlarını və fərdlər arasındakı münasibətləri müəyyənləşdirən adət və ənənələr (o cümlədən etnik və dini xarakterli), siyasi baxışlar, evli olanlardan birinin orduda xidmət etməsi, başqa şəhərdə təhsil alması, tez-tez ezamiyyətlərdə olması, azadlıqdan məhrum olması, ərin və ya arvadın valideynləri ilə birgə yaşayışla bağlı çətinliklərin olması, əvvəlki nikahdan olan uşaqlarla birgə yaşayışın çətinlikləri və ya oxşar hallarla bağlı olan digər çətinliklər və s. daxildir.

Boşanmalara təsir göstərən **demoqrafik amillər** qrupuna urbanizasiya (şəhərləşmə), miqrasiya prosesləri, ailədəki uşaqların sayı, ər və arvadın yaşları və onlar arasındakı yaş fərqi, evliliyin davam etməmüddəti, nikaha daxil olma yaşı və s. aiddir.

Boşanmalara təsir edən **psixoloji amillərə** isə nikaha girənlərin xasiyyətlərindəki və baxışlarındakı fərqlər aiddir. Əgər, ər və arvad sərt rəftarı, təhqirləri istisna edən normal bir mədəni səviyyənin daşıyıcıları olarlarsa, bu cür xarakterik fərqlərin və uyğunsuzluqların tamamilə dəf edilməsi mümkündür. Əgər, ər və arvad bir-birlərinə qarşı olan hörmətlərini qoruyub saxlaya bilərlərsə, onda hər zaman hər hansı bir məsələdə müəyyən bir ortaq məxrəcə gələ bilərlər. Məsələn, uşaqların tərbiyəsinə münasibətdəki baxışlarda, ailə büdcəsinin bölgüsündə və ailə vəzifələrində, bir-birinə namus sadıqlığında, yaxınları tərəfindən ailə həyatına müdaxilə edilməsinə imkan verilməməsində və ya hədd qoyulmasında və s.

Boşanmalara təsir göstərən **sosial-bioloji amillər** qrupuna bunlar daxildir: əlillik, əsəb xəstəlikləri, sərxoşluq, QİÇS, alkoqolizm, xəyanət və s. Buraya qadın sonzuluğu və kişilərin impotensiyası da aiddir. Ancaq bu amillər də ər və arvadın mədəni səviyyəsindən asılı

olaraq təsir gücünü itirə bilər. Lakin yeri gəlmişkən göstərək ki, gələcəkdə bu səbəblər üzündən boşanmaların sayının azalması ehtimalı olduqca böyükdür və real əsaslara söykənir. Bu da əhalinin reproduktiv sağlamlığının yaxşılaşdırılması istiqamətində inkişaf etməkdə olan tibbi nailiyyətlərlə və aparılan tədbirlərlə bağlıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bütövlükdə digər bərabər şərtlər daxilində uşağı olmayan ailələrdə nikahın pozulması ehtimalı daha böyükdür. Çoxlu sayda aparılan sosioloji və demografik müayinələr də bunu bir daha sübut edir.

Azərbaycan Respublikasında 1991-2020-ci illərdə rəsmi orqanlar tərəfindən qeydə alınmış boşanmaların göstəriciləri.

Cədvəl 3

İllər	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Boşanmaların sayı	5478	5382	5738	6671	6914	8895	7817
Əhalinin hər 1000 nəfərinə boşanmalar	0,7	0,7	0,7	0,8	0,8	1,1	0,9
İllər	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Boşanmaların sayı	8340	7933	7784	9061	10747	11087	11730
Əhalinin hər 1000 nəfərinə boşanmalar	1,0	0,9	0,9	1,0	1,2	1,2	1,3
İllər	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Boşanmaların sayı	12088	12764	13114	14514	14857	17148	14628
Əhalinin hər 1000 nəfərinə boşanmalar	1,3	1,3	1,4	1,5	1,5	1,7	1,5

Mənbə: Azərbaycanın demografik göstəriciləri 2021. Statistik məcmuə. Bakı. 2021, s 560.

Cədvəldən göründüyü kimi 2020-ci ildə boşanmaların sayı əvvəlki ilə nisbətən həm mütləq, həm də nisbi ifadədə kəskin şəkildə azalmışdır. Ancaq bu azalma heç də müsbət hal kimi dəyərləndirilə bilməz. Daha doğrusu 2020-ci ilə qədərki dövrdə boşanmaların artması meylinin azalma meyli ilə əvəz olunması mənasına gəlməz və baxdığımız dövr üçün müəyyən etdiyimiz xarakterik cəhətlərdən biri kimi qiymətləndirilə bilməz. Belə ki, bu azalma 2020-ci ildə Covid-19 virusu pandemiyasının yayılması ilə bağlı olaraq həmin ildə nikahların kəskin şəkildə azalmasından irəli gələn istisna bir haldır. Yəni, 2020-ci ildə bağlanan nikahlarınsayı az olduğundan həmin nikahların payına düşən boşanmaların sayı da uyğun olaraq az olmuşdur. Bu da təbii ki, boşanmaların ümumi sayında azalmaya səbəb olmuşdur. Ona görə də 2020-ci ildəki boşanma göstəricilərinə istisna bir hal kimi baxılmalıdır, yəni araşdırdığımız dövrdəki boşanma proseslərindəki meyllərə aidiyyəti olmayan ayrıca bir hal kimi.

1000 nəfər əhaliyə düşən boşanmaların sayı kimi hesablanan boşanmaların nisbi göstəricisi nikahların pozulması intensivliyini xarakterizə edir. Baxdığımız dövrün sonuncu-2019-cu ilində Azərbaycan Respublikasında bu göstərici, yəni 1000 nəfər əhaliyə düşən boşanmaların sayı 1,7-yə bərabərdir. Bütövlükdə 1991-2019-cu illər üzrə bu göstəricinin dinamikası da göstərir ki, boşanmaların səviyyəsində enib-qalxma halları olmuşdur. Bu dövrdə boşanmaların maksimal səviyyəsi (2019-cu il-1,7 boşanma) ilə minimal səviyyəsi (1999-cu il-0,6 boşanma) arasındakı fərq 1,1 promilə bərabər olmuşdur. Beləliklə də boşanmaların maksimal həddi minimal həddən 2,8 dəfə yüksək olmuşdur.

5. Boşanmaların nadir hallarda baş verdiyi keçmiş zamanlarda boşanma haqqında qərar əksər hallarda kişilər tərəfindən verilirdi.

Əlbəttə ki, qadınların iqtisadi vəziyyəti, ailədəki və cəmiyyətdəki sosial statusu qadının seçimini və sərbəstliyini məhdudlaşdırırdı. Ona görə də onlar hətta uğursuz nikahın da qorunması üçün əllərindən gələni edirdilər. Lakin indi vəziyyət köklü şəkildə dəyişmişdir. Qadınların bir çoxunun öz gəlirlərinə malik olması, çoxlu sayda uşaqla yüklənməməsi, özünün uğurlu gələcəyinə inamlı olması onların uğursuz nikaha son qoyulması üçün qərar qəbul

etməsinə nəinki imkan verir, hətta onlar səbrli, güzəştli və dözümlü olmaqdan imtina edərək özləri boşanmaya təşəbbüs göstərirlər, halbuki ən azı uşaqlara görə boşanmadan vaz keçmək olardı. 4 sayılı cədvəl boşanma haqqında qərar verilməsində qadının rolu haqqında təsəvvür əldə etməyə imkan verir.

Boşanma qərarına görə cinslər və yaş qrupları üzrə bölgü (faizlə). Cədvəl 4

	Boşananlar cəmi	O cümlədən boşanma qərarının verilməsi				
		özü	keçmiş həyat yoldaşı	hər ikisi	valideynlər	digərləri
Cəmi	100,0	39,2	22,3	35,4	2,4	0,7
Yaş qrupları üzrə						
18-yaşa qədər	100,0	-	-	-	-	-
18-29 yaşda	100,0	40,6	20,2	34,2	4,5	0,5
30-49 yaşda	100,0	38,7	22,7	35,8	2,1	0,7
50 və yuxarı yaşda	100,0	39,4	23,7	35,5	0,7	0,7

Mənbə: Boşanma hallarının səbəblərinin öyrənilməsinə dair statistik müşahidələrin nəticələri haqqında hesabat. Bakı, 2021, s.560

6. Bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasında da ailə institutunun transformasiya prosesi artıq başlamışdır. İctimai həyatın bütün sahələrində gender bərabərliyinin təmini fonunda bu proses özünü ailə-nikah münasibətlərində baş verən keyfiyyət dəyişikliklərində göstərməkdədir.

Azərbaycanda ailə-nikah münasibətləri, doğumun stimullaşdırılması və ailə institutunun möhkəmləndirilməsi sahəsindəki dövlət siyasətinin yaxşılaşdırılmasına yönələn əsas

istiqamətlər arasında aşağıdakı sosial-iqtisadi prioritetlərin xüsusilə qeyd edilməsi mühümdür:

- insanların həyat və fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması naminə ailə institutunun hərtərəfli möhkəmləndirilməsi;

- ailənin maddi rifahının, həyat səviyyəsinin və yaşayış keyfiyyətinin yüksəldilməsi;

- ailənin ünvanlı sosial müdafiəsinin təmin edilməsi, o cümlədən həmin ailədə uşaq doğulduğunda ona lazımi maddi yardımın göstərilməsi;

- doğum səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün ilkin zəminin yaradılması, o cümlədən iki və daha çox uşaqly ailənin olmasına yönələn ictimai və fərdi dəyərlər sisteminin formalaşdırılması.

Beləliklə, şəraitin dəyişdiyi müasir ictimai dövrdə aşağıdakılara tələbat yaranmışdır:

- bizim cəmiyyətdə ailənin statusunun yeni, o cümlədən, gender mövqeyindən yanaşmalarla dəyərləndirilməsi;

- ailə-nikah münasibətlərinin xarakterinin nəzəri baxımdan yenidən anlaşılməsi;

- bu məsələlərin həlli üçün müxtəlif elmi sahələrə əsaslanan, bu günün reallıqlarına və Azərbaycanın müasir sosial siyasətinə cavab verən müasir konsepsiyanın formalaşdırılması.

Yuxarıda deyilənlərin yekunu olaraq qeyd edək ki, doğum səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün şəraitin yaradılması, ana və uşaqların mühafizəsi, ailə institutunun möhkəmləndirilməsi Azərbaycanda prioritetli sosial-demoqrafik hədəflərdir. Bunlar ölkəmizin bugünü və gələcəyi üçün həlledici önəm daşıyırlar və hakimiyyət orqanlarının, cəmiyyətin və vətəndaşların sistemli, uzlaşdırılmış şəkildə çalışmasını tələb edirlər. Qoyulan məqsədə nail olmaq üçün isə görülməli işlərin vahid hədəfləri və dəqiq meyarları olmalıdır.

7. Gənc ailələrin reproduktiv davranışları böyük ölçüdə onların valideynlərinin ailə tipindən asılıdır (şəhər və ya kənd, çoxuşaqly və ya azuşaqly ailə tipləri). Həmçinin, etno-sosial, dini, sosial-iqtisadi amillər və şübhəsiz ki, gənc ailədəki mənəvi-əxlaqi mühitin rolu danılmazdır.

Hazırkı şəraitdə ictimai fəal qadınlar arasında öz uşaqlarını sadəcə yedizdirmək və geyindirmək deyil, həm də onlara həqiqətən

tərbiyə verən, mənəvi tələbatlarını ödəməyə qadir olan bir qadını təsəvvür etmək çox çətindir. Ancaq eyni zamanda boşanmaların, ərין ölümünün və ya nikahdan kənar doğumların nəticəsində qadınların başçılıq etdiyi ailələrin sayı artmaqdadır. Ona görə də qadınlara ictimai istehsalda iştirak etməyin müxtəlif variantlarının təklif edilməsi olduqca vacibdir. Bu zaman qadının sərbəst seçim hüququ məhdudlaşdırılmamalıdır, o cümlədən özünün iş rejimini dəyişməsində, məşğulluğun bir formasından başqa formasına keçiddə və s. Bu cür yanaşma müxtəlif peşə oriyentasiyalı qadınlara öz ailə maraqlarını reallaşdırmağa imkan verəcəkdir, həmçinin dövlət əhəmiyyətli vəzifənin-əhalinin sağlam təkrar istehsalının həyata keçirilməsinə təkan verəcək. Beləki, zəhmətkeş qadın uşaq doğma qabiliyyəti olan yaşlarında ailənin böyüməsi və möhkəmləndirilməsi maraqları ilə özünün peşəkarlıq maraqlarını uyğunlaşdırmaq üçün real imkan əldə etmiş olur.

Hazırda tətbiq edilən dövlət müavinətləri və güzəştlər sistemi əksər ailələrin maddi rifahını lazımi səviyyədə təmin etmir. Xüsusilə çoxuşaqlı ailələr, tənha-analar daha ağır vəziyyətdədirlər. Bizim fikrimizcə mövcud müavinətlər sisteminə tamamilə yenidən baxılmalı və vahid ailə müavinətinin elastik şkalası işlənib hazırlanmalıdır. Onun əsasını hamiləliyə və doğuşa görə müavinət, həmçinin yeni doğulan uşağa qulluq edilməsi üzrə müavinətlər təşkil etməlidir. Bir sıra iqtisadçıların fikrinə görə, təkcə yeni bölgü hesabına qismən ödənişli məzuniyyətlər üzrə verilən müavinətlərin həcmi artırmaq olar. Bəlkə də məsələyə başqa cür baxılması daha doğru olardı: qadın kişi ilə müqayisədə az işləməlidir və əgər qadının uşaqları varsa və ya uşaq olmasına hazırlaşrsa onun maaşına uşaqlara görə əlavələr daxil edilməlidir. Gənc ailənin uşaqlarının olması və ya olmaması, neçə uşağın olması haqqında sərbəst olaraq seçim etməsi üçün o, öz qərarında müəyyən iqtisadi təmələ söykənməlidir. Bununla yanaşı qəbul ediləcək bu və ya digər qanun layihələrinin iqtisadi baxımdan təmin edilməsi məsələsi də olduqca mühümdür.

Dissertasiyada aparılan tədqiqat üzrə aşağıdakı təkliflər irəli sürülmüşdür:

Gəldiyimiz qənaətə görə Azərbaycanda ailə-nikah münasibətləri, doğumun stimullaşdırılması və ailə institutunun möhkəmləndirilməsi sahəsindəki dövlət siyasətinin yaxşılaşdırılmasına yönələn əsas istiqamətlər arasında aşağıdakı sosial-iqtisadi prioritetlərin nəzərə alınması məqsədəuyğundur:

- Dövlət tərəfindən ailə başçılarının işsizlik səviyyəsinin müəyyənləşdirilərək onların məşğulluğa cəlb edilməsi və ailənin maddi rifahının, həyat səviyyəsinin və yaşayış keyfiyyətinin yüksəldilməsi;

- Ailənin ünvanlı sosial müdafiəsi təmin edilməli, o cümlədən həmin ailədə uşaq doğulduğunda ona lazımı maddi yardım göstərilməlidir;

- Ailənin sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması naminə gənc ailələrə, o cümlədən gənclərə biznes və sahibkarlıq fəaliyyəti aşılmalıdır;

- Boşanmaların və ailələrdə uşaq sayının azalmasının səbəblərinin aşkarlanması üçün mütəmadi sorğu və müayinələr aparılmalıdır;

- Fərdin harmonik həyat fəaliyyətinin forması kimi ailə institutu hərtərəfli möhkəmləndirilməlidir;

- Doğum göstəricilərinin yüksəldilməsi üçün ilkin zəminin yaradılması, o cümlədən iki və daha çox uşaqly ailənin sayının artmasına yönələn ictimai və fərdi dəyərlər sistemi formalaşdırılmalıdır;

- Doğum, uşaqların baxımı, qayğısı və tərbiyəsi üçün əlverişli olan sosial-iqtisadi şərait yaradılmalıdır;

- Uşaqları olan işçilər üçün əmək fəaliyyəti ilə ailə vəzifələrinin yerinə yetirilməsi arasında əlverişli uzlaşma şəraitinin yaradılması təmin edilməlidir;

- Kimsəsiz və əlil uşaqların ailə şəraitində yaşamasının təmin edilməsi üzrə əlçatan formaların, inkişaf strategiyası işlənib hazırlanmalı və reallaşdırılmalıdır;

- Ailənin tərbiyəvi potensialının artırılması məqsədilə KİV və digər vasitələrlə ailə dəyərlərinin təbliği və təşviqinin artırılmalıdır.

Müəllifin çap olunan elmi əsərlərinin siyahısı:

1. Əsədov N.Ş. Ailə institutunun təkamülü və hazırkı durumu. Akademik elm həftəliyi-2015. Beynəlxalq Multidissiplinar Forum, səh.270-272.
2. Əsədov N.Ş. Ailə institutunun mahiyyəti və tarixi inkişaf mərhələləri. AMEA-İqtisadiyyat İnstitutu. Elmi Əsərlər jurnalı. 2015-3, səh.70-75.
3. Əsədov N.Ş. "İnkişaf etmiş ölkələrdə ailənin dəstəklənməsi siyasətinin formalaşması və xüsusiyyətləri. Audit jurnalı 2/2016, səh.116-122.
4. Əsədov N.Ş. Azərbaycanda boşanmaların demoqrafik xarakteristikası və sosial problemləri. Qanun №02(268) / 2017. səh.54-57.
5. Эфендиев Р. Дж., Асадов Н. Ш. Важнейшие аспекты демографического развития в Азербайджане за 25 лет независимости республики. Журнал «Экономика та держава». Научно-практический журнал №6 2017. стр.51-57.
6. Əsədov N.Ş. Doğum və nikah səviyyəsi əhalinin demoqrafik yaşlanmasının ilkin şərtləri kimi. AMEA-İqtisadiyyat İnstitutu Elmi Əsərlər jurnalı 2017-5, səh.37-43.
7. Эфендиев Р.Дж., Асадов Н.Ш. Постсоветский Азербайджан: тенденции демографического развития и семейно-брачных отношений. Демографическое развитие постсоветского пространства: сб. статей и аналитических материалов / под ред. М. Б. Денисенко, Р. В. Дмитриева, В. В. Елизарова. — М: Экономический факультет МГУ имени М. В. Ломоносова, 2018. («Демографические исследования», вып. 27) стр. 245-257.
8. Əsədov N.Ş. Azərbaycanda ailə-nikah münasibətləri sahəsində dövlət siyasətinin yaxşılaşdırılmasının əsas istiqamətləri. Davamlı inkişaf və humanitar elmlərin aktual problemləri. Respublika konfransının materialları. Bakı: 2019, səh.55-56.
9. Əsədov N.Ş. Ailə-nikah münasibətləri sistemində beynəlxalq standartlar. Azərbaycan müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində

mövzusunda doktorant, magistrant və tələbələrin Beynəlxalq elmi-praktik konfransının materialları. Bakı: 2019, səh.222-223.

10. Əsədov N.Ş. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı ölkələrində ailə institutunun möhkəmləndirilməsi sahəsində sosial-iqtisadi mexanizmlərdən istifadə təcrübəsi. XVIII Beynəlxalq Elmi Simpozium. “Türk dünyasının keçmişi və gələcəyi”. Nur-Sultan/Kazakhstan. 2021, səh.243-245.

Dissertasiyanın müdafiəsi “30” mart 2022-ci il tarixdə saat 11:⁰⁰-da AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.10 Dissertasiya Şurasının bazasında BFD 1.10 Dissertasiya Şurasında olacaqdır.

Ünvan: AZ1143, Azərbaycan Respublikası, Bakı ş., H.Cavid pr., 115

e-mail: economicscomaz@gmail.com

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, İqtisadiyyat İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İqtisadiyyat İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat “25” fevral 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 22.02. 2022

Kağızın formatı: A5

Həcm:34325

Tiraj: 100